

Правильне наголошування слів є однією з найважливіших рис нормативності кожної літературної мови. Хоч українській мові притаманна стала система наголошування, яка склалася історично й виконує велику роль у звуковій організації слова¹, проте в мовній практиці часто трапляються помилки саме в наголосах.

Кожна частина мови має свої акцентуаційні особливості. Наголошування основної форми слова іноді відмінне від наголошування інших його форм. Так, за допомогою вільного і різномісного наголосу розрізняються граматичні форми того самого слова.

У мовленні досить часто плутають наголошування іменників першої відміни у формах родового відмінка однини і називного-знахідного множини, в яких наголос виконує форморозрізнявальну функцію. Йдеться про ті випадки, коли форми називного і знахідного відмінків множини тотожні, зокрема в іменниках, що означають назви предметів, явищ, процесів, понять, і в деяких іменниках — назвах істот².

У «Словнику наголосів української літературної мови М. І. Погрібного (а це поки що єдиний словник, що подає наголоси різних форм слів), за нашими підрахунками, є понад 400 іменників першої відміни, в яких наголос диференціює форми родового відмінка однини і називного — знахідного множини. Послідовне розмежування названих відмінкових форм наголосом властиве більшій частині цих відмінків³. Сюди належить переважна більшість двоскладових іменників із суфіксом **-к-** та деякі іменники з двома або більше приголосними перед закінченням, які у формах однини мають наголошений перший склад, а в множині — другий: *гілки—гілки*⁴, *дужки—дужки*, *пляшки—пляшки*, *склянки—склянки*, *чарки—чарки*, *чутки—чутки* (але *палки—палки*, *пробки—пробки*, *папки—папки*, *сніжки—сніжки*, *шторки—шторки*, *щічки—щічки* тощо); *пісні—пісні*, *торби—торби*, *церкви—церкви*, *шаблі—шаблі* та ін. (але *норми—норми*, *прізви—прізви*, *примхи—примхи* і ще деякі); а також група двоскладових іменників із наголосом на закінченні в родовому відмінку однини і з наголошеним коренем у множині: *брехні—брехні*, *грози—грози*, *зорі—зорі*, *нори—нори*, *плити—плити*, *стопи—стопи* і под.

У поліських говірках у називному відмінку множини іменників першої відміни з суфіксом **-к-** наголос на закінчення не переходить: *хустки—хустки*, *річки—річки*, *кістки—кістки* тощо⁵ (літературні форми *хустки—хустки*, *річки—річки*, *кістки—кістки*). А в окремих українських говорах південно-західного діалекту деякі непохідні іменники з кінцевим наголосом в однині мають тенденцію зберігати таке наголошення у формах родового відмінка однини і називного-знахідного множини: *верби—верби*, *вдови—вдови*, *зимі—зимі* і *зіми*, *мітли—мітли* і *мітли*, *сестри—сестри* і *сестри* тощо⁶ (літературні форми *верби—верби*, *вдови—вдови*, *зимі—зимі*, *мітли—мітли*, *сестри—сестри*).

Двоскладові іменники з нерухомим наголосом на першому складі не розрізняються у формах родового відмінка однини і називного-знахідного множини: *проби—проби*, *пущі—пущі*, *смуги—смуги*, *риси—риси*, *іскри—іскри*, *страви—страви*, *хиби—хиби* тощо.

Тенденція до розрізнення акцентуації відмінкових форм однини і множини проявляється у значній частині трискладових суфіксальних іменників на **-к(а)**. В однині вони мають наголошений перший або другий склад, а в множині — закінчення: *палочки—палочки*,

¹ М. А. Жовтобрюх, Слово мовлене, К., 1969, стор. 37.

² Див.: С. П. Самійленко. Нариси з історичної морфології української мови, ч. I, К., 1964, стор. 107.

³ Словник М. Погрібного засвідчує понад 300 таких іменників. З них більше 200 мають наголос у родовому відмінку однини на основі, а в називному-знахідному множини на закінченні, а понад 101 навпаки — у родовому однини в них наголошується флексія, а називному-знахідному множини — основа.

⁴ Тут і далі перша форма — родовий відмінок однини, а друга — називний-знахідний множини.

⁵ Див.: І. Г. Матвіяс, Форми множини іменників 1 відміни в українській мові, «Українська діалектна морфологія», К., 1969, стор. 121.

⁶ Див.: В. Г. Скляренко, Історія акцентуації іменників а- основ української мови, К., 1969, стор. 74.

приказки— *приказкі*, *картки*—*карточкі*, *ложечки*—*ложечкі*, *вказівки*—*вказівкі*⁷, *говірки*—*говірки*, *записки*—*запискі*, *копійки*—*копійки*, *цигарки*—*цигарки* тощо (але здебільшого на префіксальні іменники ця тенденція не поширюється: *замітки*—*замітки*, *прокладки*—*прокладки*, *розписки*—*розписки*, *примітки*—*примітки*, *прищіпки*—*прищіпки* тощо; не діє вона і ще в деяких іменниках, напр.; *голубки*—*голубки*, *листівки*—*листівки*, *трубочки*—*трубочки*, *серезки*—*серезки*, *цукерки*—*цукерки* та ін.).

У повноголосних трискладових іменниках, що мають флективне наголошування у формі родового відмінка однини, в називному-знахідному множини наголос пересувається на перший склад: *борозні*—*борозни*, *пелені*—*пелени*, *полоси*—*полоси*, *середі*—*середі* і под.

Частина трискладових іменників та деякі чотирискладові із суфіксом **-ин-**, що вживаються в сучасній українській мові у формах множини, у родовому відмінку однини мають наголошену флексію, а в називному-знахідному множини в них наголос переноситься на суфікс: *вишини*—*вишини*, *глибини*—*глибини*, *новини*—*новини*, *величини*—*величини*, *далечини*—*далечини* і под., а також *коцюби*—*коцюби*, *сковороди*—*сковороди*.

Наголос може служити засобом розпізнавання форм однини і множини деяких чотирискладових суфіксальних іменників на **-к(а)**, у яких в однині наголошується перший або другий склад, а в множині — закінчення: *колодочки*—*колодочки*, *копієчки*—*копієчки*, *подушечки*—*подушечкі*, *товаришки*—*товаришки*, *учительки*—*учителькі* тощо (але *рукавички*—*рукавички*, *перекупки*—*перекупки*, *коломийки*—*коломийки* та ін.).

Багатоскладові іменники у формах однини та множини мають однаковий наголос: *відвідувачки*—*відвідувачки*, *виконувачки*—*виконувачки*, *добродійниці*—*добродійниці* тощо.

В українській мові є кілька іменників першої відміни, які, розрізняючись наголосом у формах родового відмінка однини і називного-знахідного множини, мають, крім того, у деяких непрямих відмінках множини двоваріантне наголошування: *пахви*—*пахви* (*пахвам* і *пахвам*), *свині*—*свині* (*свиней*, *свиням*, *свиньмі* і *свиньми*), *сестри*—*сестри* (*сестер* і *сестер*, *сестрам*, *сестрами*), *сироти*—*сироти* (*сирит* і *сирит*, *сиротам*, *сиротами*), *сім'ї*—*сім'ї* (*сімей* і *сімей*, *сім'ям*, *сім'ями*), *сльози*—*сльози* (*сльозам*, *сльзьмі*, *сльзьми* і *сльозами*, у *сльозах*).

Флективне наголошування у множині іменників типу *книжка* (із суфіксами **-к-**, **-очк-**, **-ечк-**, **-єчк-**) — нове явище в українській мові⁸. Його виникнення слід віднести до IV—XV ст., оскільки в українських пам'ятках XVI — початку XVIII ст. іменники цього типу вже зустрічаються з флективним наголосом у множині: *жінки*, *ложки*, *нитки*, *паски*, *стежки*, *різки*, *свічки*, *тріски*, *шапки* та ін.⁹ Поряд з іменниками, в яких чітко діє тенденція до розрізнення форм однини і множини, в українській мові існує чимала група двоскладових, трискладових та чотирискладових суфіксальних іменників на **-к(а)**¹⁰, що в однині мають наголошену основу, а у формах множини в них наголос паралельний — на флексії (відмінний від форми родового відмінка однини) і на основі (збігається з цією формою): *балки*—*балкі* і *балки*, *гайки*—*гайки* і *гайки*, *зірочки*—*зірочки* і *зірочки*, *купочки*—*купочки* і *купочки*, *коробочки*—*коробочки* і *коробочки* та ін. У словниках української мови простежується деяка розбіжність щодо подвійного наголошування іменників цього типу у називному-знахідному відмінках множини. Наприклад, іменник *плітка* у словнику М. Погрібного в називному-знахідному відмінках множини має паралельний наголос *плітки*

⁷ Деякі лексикографічні праці фіксують наголошення цього іменника у формах множини по-різному. — «Російсько-український словник», К., 1948 р., «Українсько-російський словник», К., 1953—1963 рр., т. 1, Д. І. Ганич, І. С. Олійник, «Російсько-український словник», К., 1962 р., І. М. Кириченко, Орфографічний словник, К., 1961 р. подають його з флективним наголосом: *вказівки*, *вказівок*, *вказівками*, в «Російсько-українському словникові», К., 1968 р., т. III воно наводиться з наголошенням на основі *вказівки*, Сучасна українська мова. Морфологія», К., 1969 р., стор. 129 зазначає подвійний наголос: *вказівки* і *вказівки*.

⁸ Див.: Л. А. Булаховський, Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу, «Збірник Центральних державних курсів українознавства», кн. 1, Харків, 1928, стор. 25; В. Г. Складенко, назв, праця, стор. 126.

⁹ Див.: В. Г. Складенко, назв, праця, стор. 126—127.

¹⁰ У словнику М. Погрібного налічується понад 100 таких іменників. Причому з двох паралельних у множині наголосів флективний, як більш характерний для літературної мови, подається перший.

і *плітки*, РУС¹¹ 1962 теж фіксує подвійне наголошування *плітки*, а УРС, т. III і УРС 1965 подають форму тільки з наголосом на флексії *плітки*. Те саме стосується й наголосу в множині слів *нагідка* і *частка*. Словник М. Погрібного засвідчує *нагідкі* і *нагідки*, словник Б. Грінченка, т. II, РУС 1948, УРС, т. II теж подають двоваріантне наголошування *нагідкі*, а РУС 1962 і РУС 1968, т. I — тільки *нагідкі*. Іменник *частка* у словнику М. Погрібного в множині зафіксований з подвійним наголосом *часткі* і *частки*, РУС 1948, УРС, т. I, УРС 1965, РУС 1968, т. III також позначають *часткі*, а УРС, т. VI, РУС 1962 подають лише *частки*. З. М. Веселовська засвідчує, що в пам'ятках кінця XVII—початку XVIII ст. слово *частка* в більшості випадків у формах множини вживається з наголошеною флексією¹². А ось, приміром, іменник *галка* в словнику М. Погрібного має паралельний наголос *галкі* і *гálки*, РУС 1948 і РУС 1968, т. I також позначають подвійне наголошування *гálки* і *галкі*. У словнику Б. Грінченка, т. I і УРСі 1965 наголос припадає тільки на перші склад слова *гálки*. Подібних прикладів можна навести чимало. Таким чином, інколи виникають вагання щодо визначення наголосу іменників цього типу у формах називного-знахідного відмінків множини.

Зовсім мало в українській мові іменників¹³, які у називному-знахідному відмінках множини мають подвійний наголос, але з двох паралельних акцентуацій першою подається та, яка збігається з формою родового відмінки однини, а друга — флективна, відмінна від цієї форми. Це суфіксальні іменники на **-к(а)**, що в однині мають наголошений перший або другий склад: *банки*—*банки* і *банкі*, *булки*—*булки* і *булкі*, *бульбашки*—*бульбашки* і *бульбашкі*, *бретельки*—*бретельки* і *бретелькі*, *брехеньки*—*брехеньки* і *брехенькі*, *печатки*—*печатки* і *печаткі*, а також *крокви*—*крóкви* і *кровокі*, *крихти*—*крихти* і *крихті*, *макітри*—*макітри* і *макітрі*, *хати*—*хати* і *хаті*.

В українській мові існує небагато іменників, які у родовому відмінку однини, як і в називному, мають подвійне наголошування, а в називному-знахідному множини вживаються з одним наголосом і лише окремі — з двома: *блешні* і *блешні*—*блешні*, *корчми* і *корчми* — *корчмі* (*корчём*, *корчмам*, *корчмами*)¹⁴, *клешні* і *клешні*—*клешні* (*клешень*), *помилки*—*помилки*—*помилкі*¹⁵, *сосни* і *сосні* (*сосен* і *сосон*, *соснам*, *соснами*), *речовини* і *речовини*—*речовині*, *гребельки* і *гребельки*—*гребелькі*¹⁶. Цікаво простежити наголошування іменника *чёрга* у різних словниках. Словник М. Погрібного засвідчує подвійний наголос *чёрги* і *чёргі*—*чёрги*. Так само з паралельною акцентуацією в однині подається воно і в орфографічному словникові — *чёрга*. Словник Б. Грінченка, РУС 1948 і РУС 1968, т. II теж позначають двоваріантне наголошування *чёрга*, але у прикладах, що наводяться з уживанням цього іменника у формах однини, наголос зафіксовано тільки на першому складі: у першу *чёргу*, у свою *чёргу*, поза *чёргою*, на *чёрзі*. Має це слово наголос лише на першому складі і з позначкою *військ.*, яку подають РУС 1948 і РУС 1968. В УРСі, т. VI наводиться *чёрга*, а в непрямих відмінках однини у наголошуванні цього слова є деяка непослідовність: поза *чёргою*, своєю *чёргою*, але на *чёрзі*, в (у) першу *чёргу*, в (у) свою *чёргу*. РУС 1962 і УРС 1964 подають цей іменник лише з одним наголосом *чёрга*. До цієї групи належать також іменники *лапка* і *ручка*, які у формах множини диференціюються наголосом і означають різні поняття: *лапки*—*лапки* (ноги у тварин), а *лапки*—*лапки* (розділовий знак); *ручки*—*ручки* (зменш, від

¹¹ Див.: список скорочень наприкінці статті.

¹² Див.: З. М. Веселовська, Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй, Харків, 1970, стор. 53.

¹³ Словник наголосів М. Погрібного фіксує понад 10 іменників цього типу.

¹⁴ Цікаво, що у словнику Б. Грінченка, т. II, стор. 289 це слово у називному відмінку однини засвідчується з двома наголосами *корчма*, а в знахідному однини лише з флективним: *корчму* робити. М. М. Пилинський вважає, що у слові *корчма* наголос на першому складі застарілий. Див. його статтю «Деякі явища акцентології іменників» у зб. «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965, стор. 90.

¹⁵ М. Ф. Наконечний зазначає, що з двох можливих варіантів наголосу — *помилка* і *помилка* — варіант *помилка* найближче пов'язаний із системою наголошування слів сучасної української мови Див. «Сучасна українська мова. Фонетика», К., 1969, стор. 367.

¹⁶ Словник Б. Грінченка, УРС, т. I, Орфографічний словник в однині подають це слово лише з одним наголосом: *гребелька*.

руки), а *ручки*—*ручки* (письмове приладдя, рукоятка).

Деякі іменники у формах однини і множини можуть мати паралельні наголоси, напр.: *купини́ і купини́*—*купини́ і купини́* (горбок на болотистому місці; зелень на такому горбку). Але *купини́*—*купини́* (рослина) і *купини́*—*купини́* (кущ).

Отже, більшість іменників першої відміни чітко розрізняються наголошуванням у формах родового відмінка однини і називного-знахідного множини. Частина іменників у називному-знахідному відмінках множини має паралельний наголос, з яких перший протилежний формі родового відмінка однини., а другий збігається з нею. У невеликій групі іменників з подвійним наголошенням у називному-знахідному відмінках множини перша форма збігається з наголосом у родовому відмінку однини, а друга—відмінна. Форми однини і множини у деякій частині іменників зовсім не розрізняються за наголосом. Форморозрізнавальна роль наголосу найчастіше виявляється в двоскладових іменниках, менша дія їх в трискладових, зовсім незначна в чотирискладових словах, у багатоскладових іменниках першої відміни форморозрізнавальної функції наголос не виконує.

Список скорочень

Орфографічний словник – І. М. Кириченко, Орфографічний словник, К., 1961 р.

РУС 1948 – Російсько-український словник, К., 1948 р.

РУС 1962 – Д. І. Ганич, І. С. Олійник, «Російсько-український словник», К., 1962 р.

РУС 1968 — Російсько-український словник, тт. I—III К., 1968 р.

Словник Б. Грінченка – Словарь української мови за ред. Б. Грінченка (перевиданий фотомеханічним способом, К., 1958 р.).

Словник М. Погрібного – М. І. Погрібний, Словник наголосів української літературної мови, К., 1964 р.

УРС – Українсько-російський словник, тт. I—VI К., 1953—1953 рр.

УРС 1964 –Українсько-російський словник за ред. В. С. Ільїна, К., 1964 р.